

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία

Αθηνά ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Άννα ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

doi: [10.12681/dchae.573](https://doi.org/10.12681/dchae.573)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ Α., & ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. (2011). Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 41–54.
<https://doi.org/10.12681/dchae.573>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του καθολικού
της Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία

Αθηνά ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Άννα ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 41-54

ΑΘΗΝΑ 2007

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΙΟΥ. ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Το μεσοβυζαντινό καθολικό της Νέας Μονής στη Χίο είναι πολύ γνωστό στην επιστήμη από τις παλαιότερες μελέτες των J. Strzygowski¹, Th. Schmit² και Α. Ορλάνδου³, αλλά κυρίως από τα έργα του καθηγητού Χ. Μπούρα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική της μονής⁴ και της αείμνηστης Ντούλας Μουρίκη για τον ψηφιδωτό διάκοσμο⁵. Τα τελευταία χρόνια, νεότερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία και τις φάσεις κατασκευής του μνημείου παρουσίασε και δημοσίευσε ο μελετητής της αναστήλωσής του Σ. Βογιατζής⁶. Επί τη βάση της μελέτης του ξεκίνησαν τον Σεπτέμβριο του 2003 εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης⁷, που βρίσκονται σε εξέλιξη⁸. Η προβλεπόμενη από τη μελέτη καθαίρεση επιχρισμάτων και η εν γένει αποξήλωση νεωτερισμών επικάλυψεων έφερε στο φως νεότερα στοιχεία, τα οποία έρχονται να συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για το μνημείο⁹. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται εδώ, οργανωμένα σύμφωνα με τα τμήματα του καθολικού.

Ιερό βήμα

Οι ανασκαφικές τομές στο δάπεδο του ιερού βήματος αποκάλυψαν στοιχεία του αρχικού μαρμαρίνου δαπέδου σε βάθος περίπου 10 εκ. χαμηλότερα από το μεταγενέστερο¹⁰. Πρόκειται για ορθογώνιου σχήματος μαρμαρόπλακες, πάχους 5 εκ., υπόλευκου χρώματος, οι οποίες σώζονται στις κόγχες του ιερού και του διακονικού. Στον υπόλοιπο χώρο διατηρείται το υπόστρωμα του δαπέδου με τα αποτυπώματα των πλακών (Εικ. 1)¹¹.

Κυρίως ναός - Εσωνάρθηκας

Η καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων του τρούλου, των εξωτερικών και των εσωτερικών επιχρισμάτων του τυμπάνου, καθώς και η αποξήλωση των πλακών από οπλισμένο σκυρόδεμα που κάλυπτε το εξωοράχιο των κογχών του κυρίως ναού, αποκάλυψαν μια

¹ J. Strzygowski, «Nea Moni auf Chios», *BZ* 5 (1896), 140-157.

² Th. Schmit, «Η Νέα Μονή», *IRAİK* XVII (1914), 105-176.

³ Α. C. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, II, Planches, Αθήνα 1930.

⁴ Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου*, Αθήνα 1981 (στο εξής: *Νέα Μονή*).

⁵ Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985.

⁶ Σ. Βογιατζής, «Νεότερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου», *ΔΧΑΕ* ΙΔ' (1989), 159-171. Ο ίδιος, «Νεότερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου», *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1998, 10-11.

⁷ Η μελέτη της στερεωτικής αποκατάστασης εκπονήθηκε από τον πολιτικό μηχανικό Α. Φρούσσο.

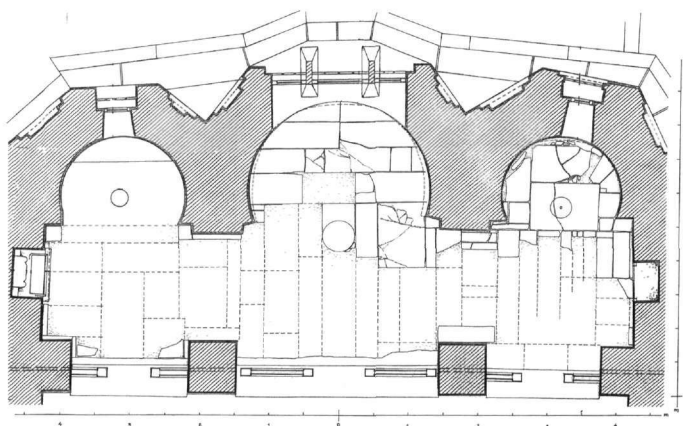
⁸ Το έργο υλοποιείται από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και επιβλέπεται από τις γράφουσες και τον πολιτικό μηχανικό Κ. Φλώρο. Εκ μέρους της αναδόχου εταιρίας την ευθύνη της υλοποίησης φέρει ο αρχιτέκτων Αθ. Ηλιόπουλος.

⁹ Παρουσίαση των στοιχείων αυτών έγινε στο Εικοστό Πέμπτο

και στο Εικοστό Έκτο Συμπόσιο της Χ.Α.Ε., βλ. Α. Χριστοφίδου - Α. Παπανικολάου, «Συμβολή στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία», *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 144-145· οι ίδιες, «Καθολικό Νέας Μονής Χίου. Νεότερα στοιχεία για τον εξωνάρθηκα», *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2006, 104-105. Επίσης Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί στοιχείων στο καθολικό της Νέας Μονής Χίου», *Βυζαντινά* 25 (2005), 315-374 (στο εξής: «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί»).

¹⁰ Το αρχικό δάπεδο του ιερού βρέθηκε στη στάθμη που είχε προβλέψει ο καθηγητής Χ. Μπούρας (*Νέα Μονή*, 100-101). Σύμφωνα με τις Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 326-327, το δάπεδο αυτό δεν είναι το αρχικό. Σημειώνουμε όμως ότι το ευρεθέν βρίσκεται μόλις 5 εκ. ψηλότερα από το μαρμαροθετημένο δάπεδο του κυρίως ναού, γεγονός που αποκλείει την ύπαρξη παλαιότερου δαπέδου σε χαμηλότερη στάθμη.

¹¹ Η αποτύπωση και η σχεδίαση των ευρημάτων του δαπέδου οφείλεται στις αρχιτέκτονες Δήμητρα Σιατίτσα και Ειρήνη Λασιθιώτακη.

Εικ. 1. Κάτοψη του ιερού με τα στοιχεία του αρχικού δαπέδου.

ενδιαφέρουσα μεταλλική κατασκευή της εποχής των επεμβάσεων μετά το σεισμό του 1881. Μια «ομπρέλα» από σιδηρές δοκούς διατομής T αποτελεί το φέροντα οργανισμό του τρούλλου, ο οποίος αντικατέστησε τον αρχικό που κατέρρευσε κατά το σεισμό (Εικ. 2). Οι μεταξύ των σιδηρών ακτίνων σφαιρικοί τομείς είναι κατασκευασμένοι από διάτρητες οπτοπλίνθους. Ο οπλισμός του τυμπάνου αποτελείται από δώδεκα σιδηρές κατακόρυφες ράβδους διαμέτρου 40 χιλ., τοποθετημένες κεντρικά σε καθέναν από τους δώδεκα «πεσσούς» που συνιστούν το τύμπανο του τρούλλου και από διπλές στεφάνες στην κορυφή και στη βάση του. Οι κατακόρυφες ράβδοι συνδέονται μεταξύ τους περιμετρικά με οριζόντιες λάμες, οι οποίες δημιουργούν κανονικό πολύγωνο τόσο στη βάση, όσο και στην κορυφή των «πεσσών». Οι τοποθετημένες στη βάση του τυμπάνου σιδηρές στεφάνες διαστάσεων 70×10 χιλ., μία προς την εξωτερική παρειά της λιθοδομής και μία προς την εσω-

τερική, συνδέονται μεταξύ τους εγκαρσίως με κατάλληλα διαμορφωμένες λάμες ίδιων διαστάσεων¹².

Η καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσουμε τον τρόπο δόμησης των τοιχοποιιών και την τελική διαμόρφωση των εξωτερικών όψεων. Βεβαίως, η μεικτή τοιχοποιία με την εναλλαγή τριπλών ζωνών πλίνθων με ζώνες από αργολιθοδομή έχει από χρόνια αποκαλυφθεί μετά την καθαίρεση του νεωτερικού εξωτερικού επιχρίσματος¹³, με το οποίο ήταν γνωστό το μνημείο ήδη από την εποχή της επίσκεψης του Barsky¹⁴. Με τις πρόσφατες εργασίες στον εσωνάρθηκα αποκαλύφθηκαν οι τριπλές σειρές των πλίνθων της αρχικής μεικτής τοιχοποιίας¹⁵, οι οποίες είναι διαμπερείς, δημιουργώντας ενισχυτικές ζώνες που περιβάλλουν το κτήριο¹⁶. Στις περιοχές που επρόκειτο να καλυφθούν με επίχρισμα ή ορθομαρμάρωση το αρμολόγημα δομής είναι υπόλευκο με χονδρόκοκκα αδρανή και λεία τελική επιφάνεια διαμορφωμένη με το μυστρί λοξά. Δηλαδή στο επάνω τμήμα του αρμού το κονίαμα εισέχει της ανώτερης πλίνθου, ενώ στο κάτω φθάνει μέχρι το εξωτερικό μέτωπο της κατώτερης¹⁷. Εξαίρεση από τον ανωτέρω κανόνα παρατηρείται στις περιοχές των αποτοιχισθέντων ψηφιδωτών του εσωνάρθηκα, όπου το αρμολόγημα είναι κατασκευασμένο στο ίδιο επίπεδο με την ορατή παρειά των πλίνθων.

Κατά την αποξήλωση του μεταγενέστερου πώρινου πλαισίου του νοτιοδυτικού παραθύρου του κυρίως ναού, βρέθηκε ανέπαφη η κατώτερη σειρά των πλίνθων σε όλο το πάχος του τοίχου, καθώς και στοιχεία των αρχικών σταθμών, οι οποίοι ορίζουν άνοιγμα παραθύρου πλάτους 64 εκ. Το εύρημα αυτό, σε συνδυασμό με την προσεκτική παρατήρηση των κατασκευαστικών στοιχείων των υπόλοιπων ανοιγμάτων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατώτερη σειρά των πλίνθων της αντίστοιχης ζώνης αποτελεί την ποδιά των παραθύρων. Η υπό-

¹² Μια παρόμοια σιδηρά κατασκευή υπάρχει στο θόλο του Μετζιτιέ τζαμιού στην πόλη της Χίου, το οποίο κτίστηκε το 19ο αιώνα.

¹³ Ο Σ. Βογιατζής έχει λεπτομερώς αποτυπώσει τις όψεις του ναού και έχει παρουσιάσει την κατασκευή και τη μορφή των τοιχοποιιών, βλ. σχετ. Σ. Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου», *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1998, 10. Στ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 318-319.

¹⁴ Μπούρας, ό.π., εικ.15.

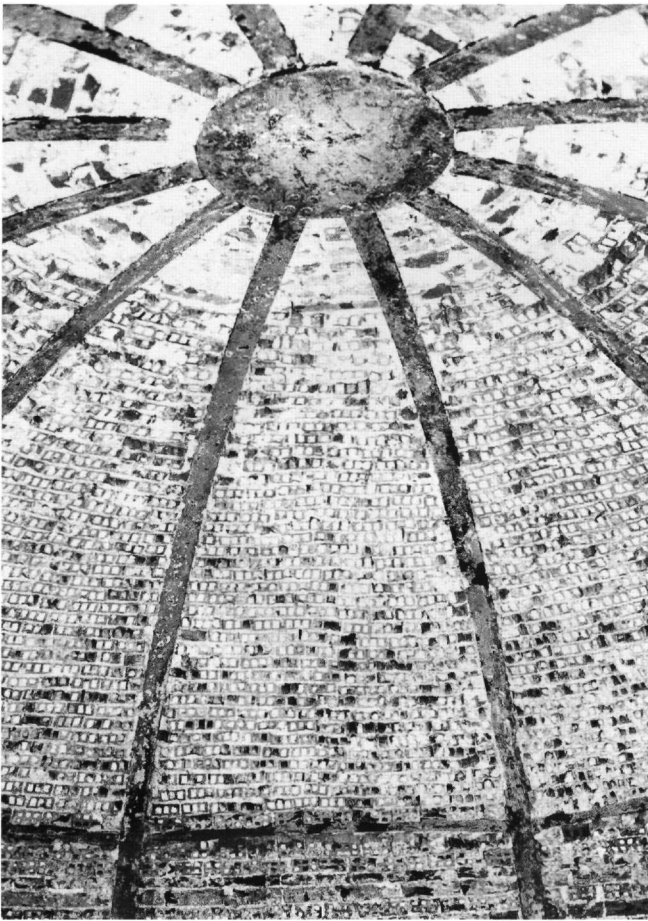
¹⁵ Πρβλ. Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 316, όπου αναφέρεται ότι οι ζώνες των λίθων εναλ-

λάσσονται με τρεις ή τέσσερις σειρές πλίνθων. Επισημαίνουμε ότι τέταρτη σειρά πλίνθων δεν υπάρχει. Σημειάκα μόνο εμφανίζονται κάποιες επιπλέον πλίνθοι εντός της ζώνης της αργολιθοδομής.

¹⁶ Για τη χρήση διαμπερών πλίνθινων ζωνών στην κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική, βλ. R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, N.J. 1999, 169-172, και Α. Πασαδαίος, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτιρίων της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1973, 73.

¹⁷ Πρβλ. αρμολόγημα του ναού του Χριστού Παντεπόπτη στην Κωνσταντινούπολη: Ousterhout, ό.π., εικ. 143, καθώς και την Παναγία Κρήνα στη Χίο, Μαμαλούκος, ό.π., 320.

Εικ. 2. Η μεταλλική κατασκευή του τρούλλου.

θεση αυτή επιβεβαιώνεται και από το τρίλοβο παράθυρο του ιερού, όπου οι κιονίσκοι εδράζονται στην κατώτερη σειρά των πλίνθων της ζώνης¹⁸. Το άνοιγμα αυτό δεν πρέπει να έχει διαταραχθεί, εφόσον στην εσωτερική πλευρά του διατηρείται η αρχική ορθομαρμάρωση. Επίσης, σε πολλά ανακατασκευασμένα παράθυρα του βόρειου και του νότιου τοίχου κάτω από τη νεότερη ποδιά από πέτρα Θυμανών διατηρείται μόνο η κατώτερη σειρά των πλίνθων, ενώ στη θέση των πλίνθων των δύο ανώτερων σειρών υπάρχουν πρόχειρα γεμίσματα.

Στη νότια γωνία του ανατολικού τοίχου του εσωνάρθη-

κα αποκαλύφθηκε αρμός, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 36 εκ. από την εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου (Εικ. 3.2α) και είναι εντοιχισμένο σε αυτόν γύψινο κυμάτιο, που ξεκινά από το δάπεδο και φθάνει σε ύψος 1.20 μ. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν δύο αρμοί στα σημεία επαφής του δυτικού τοίχου του με το βόρειο και το νότιο τοίχο του ναού (Εικ. 3.2β και 2ε). Στη βορειοδυτική γωνία διακρίνεται στο εσωτερικό του αρμού λευκό λείο επίχρισμα, ενώ στη νοτιοδυτική υπάρχει και γραπτή διακόσμηση. Οι αρμοί αυτοί είναι εμφανείς και από την πλευρά του εξωνάρθηκα και υποδεικνύουν την ύπαρξη ανοιγμάτων στη θέση των τυμπάνων των πλευρικών αψιδωμάτων του εξωτερικού δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα (Εικ. 4.2β, 2γ, 2δ και 2ε). Πιθανότατα πρόκειται για τις πύλες που άνοιξε ο Φωτεινός το 1858 δεξιά και αριστερά της μεσαίας εισόδου του καθολικού και του εσωνάρθηκα για χρηστικούς λόγους (Εικ. 10, V)¹⁹. Για το λόγο αυτό τα ακραία τμήματα του ανατολικού τοίχου του εσωνάρθηκα είναι κατασκευασμένα με αμελή αργολιθοδομή εν αντιθέσει προς το κεντρικό τμήμα του ίδιου τοίχου, στο οποίο εμφανίζεται μεικτή τοιχοποιία εκατέρωθεν της εισόδου του κυρίως ναού. Είναι χαρακτηριστικό ότι η προς τον κυρίως ναό παρειά των τμημάτων αυτών του τοίχου δεν φέρει ορθομαρμάρωση, αλλά απομίμηση ορθομαρμάρωσης, η οποία διαφέρει από την υπόλοιπη του κυρίως ναού και του ιερού και είναι παρόμοια ως προς το σχεδιασμό και την ποιότητα με αυτή του εσωνάρθηκα.

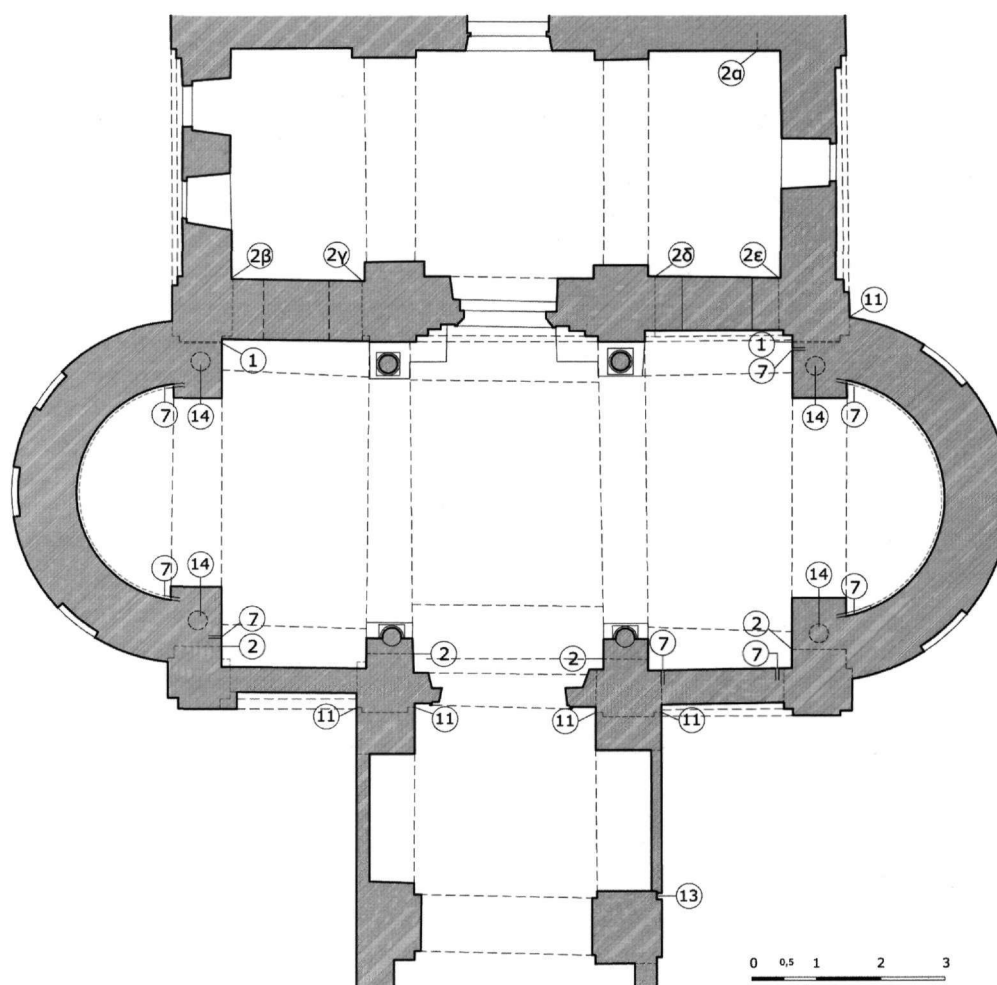
Από αργολιθοδομή είναι κτισμένα και τα αντίστοιχα τμήματα του δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα. Μεικτή τοιχοποιία υπάρχει και εδώ μόνο εκατέρωθεν της προς τον εξωνάρθηκα θύρας και χάνεται πίσω από τις δυτικές παραστάδες των σφενδονίων της θολοδομίας του εσωνάρθηκα. Η δόμησή τους τοποθετεί τις παραστάδες αυτές σε όψιμη οικοδομική φάση, στην ίδια με αυτή κατά την οποία ανακατασκευάστηκαν και οι γωνιακές παραστάδες του βόρειου και του νότιου αψιδώματος της δυτικής όψης του εξωνάρθηκα. Το ίδιο συμβαίνει και στη νοτιοανατολική παραστάδα του ίδιου χώρου, ενώ μικρό τμήμα αρχικής βυζαντινής τοιχοποιίας διατηρείται μόνο στη βορειοανατολική.

Ένα μαρμαρίνο μέλος βρέθηκε εντοιχισμένο στη νοτιο-

¹⁸ Βλ. και Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 320.

¹⁹ «Διὰ ταῦτα μεταπεμπάμενος ἀρχιτέκτονα, ἤνοιξα δεξιόθεν τε καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Καθολικοῦ καὶ τοῦ Νάρθηκος ἔτι δύο πύλας

ἐτέρας, ἐξεργασάμενος διὰ τούτων τὴν ἐνδεχομένην ἐνότητα τοῦ Ναοῦ», βλ. *Τὰ Νεαμονήσια*, Χίος 1865, 80, υποσημ. α. Μπούρας, *Νέα Μονή*, 43, 65.

Εικ. 3. Κάτοψη του εξωνάρθηκα και του εσωνάρθηκα: 1. Οικοδομικός αρμός εσωνάρθηκα-εξωνάρθηκα, 2. Οικοδομικός αρμός, 7. Τχνη ορθομαρμάρωσης, 11. Αρχικό επίχρισμα με απομίμηση ισόδομου, 13. Ρόδινο επίχρισμα, 14. Πιθανή θέση κιόνων.

δυτική παραστάδα του εσωνάρθηκα, κάτω από το σημερινό κοσμήτη. Θα μπορούσε να ήταν υφαψίδιο του σφενδονίου²⁰, υπόθεση η οποία θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι οι παραστάδες προστέθηκαν μεταγενέστερα, όταν η αρχική στήριξη θεωρήθηκε επισφαλής. Όμως το γεγονός ότι στη βορειοανατολική παραστάδα βρέθηκε τμήμα αρχικής τοιχοποιίας δηλώνει ότι στις ίδιες θέσεις υπήρχαν αρχικές παραστάδες μικρότερου

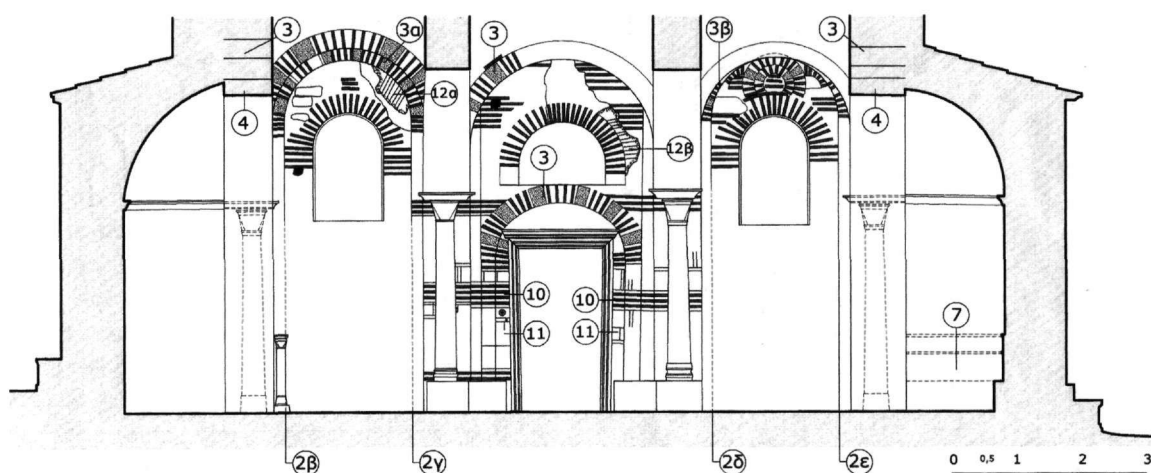
πλάτους, ανάλογου με αυτό των σφενδονίων²¹. Επομένως οι τέσσερις παραστάδες είναι προϊόντα ανακατασκευής και ενίσχυσης των ισάριθμων στηρίξεων των σφενδονίων μετά από κάποια μεγάλη καταστροφή (σεισμός);²².

Αρχικό μαρμάρινο επίθημα βρέθηκε επίσης κάτω από το μεταγενέστερο κοσμήτη της βορειοανατολικής παραστάδας.

²⁰ Βλ. και Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 328.

²¹ Τη διαφορά μεταξύ του πλάτους των παραστάδων και των τόξων σχολιάζει ο Μπούρας, *Νέα Μονή*, 72.

²² Εκτός από το σεισμό του 1881, αναφέρονται τουλάχιστον άλλοι δύο μεγάλοι σεισμοί στην ιστορία του μνημείου, στο τέλος του 14ου και στο τέλος του 16ου αιώνα, βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, 39.

Εικ. 4. Ανατολική εσωτερική όψη του εξωνάρθηκα, αρχική δυτική όψη του εσωνάρθηκα: 2. Οικοδομικός αρμός, 3. Τόξο μεικτής κατασκευής, 4. Νεότερο τόξο από πωρολίθους, 7. Τξη ορθομαρμάρεωσας, 10. Σειρές πλίνθων με αρχικό αρμολόγημα, 11. Αρχικό επίχρισμα με απομίμηση ισόδομου, 12. Επίχρισμα με γραμμές.

Εξωνάρθηκας

Τα περισσότερα και πιο σημαντικά στοιχεία αποκαλύφθηκαν στον εξωνάρθηκα²³, δίνοντας πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες, τόσο για το τμήμα αυτό του ναού, όσο και για την αρχικά εξωτερική δυτική όψη του εσωνάρθηκα, για την οποία μόνο υποθέσεις μπορούσαν να διατυπωθούν²⁴. Η όψη αυτή (Εικ. 4), όπως και οι άλλες όψεις του κτηρίου, είναι διαρθρωμένη με τρία αψιδώματα που φθάνουν μέχρι το δάπεδο. Τα αψιδώματα παρουσιάζουν διπλή υποχώρηση. Σήμερα καλύπτονται εν μέρει από τα τόξα στήριξης του μεταγενέστερα κτισμένου εξωνάρθηκα. Ορατό είναι το εσωτερικό τόξο του βόρειου και του νότιου αψιδώματος, το οποίο παρουσιάζει κυμαινόμενο πλάτος 16-18 εκ. και υποχωρεί κατά 10 περίπου εκατοστά από το εξωτερικό τόξο (Εικ. 4.3α και 3β). Τα κατακόρυφα στοιχεία των εσωτερικών τόξων σώζονται στο ανώτερο τμήμα της όψης, χάνονται όμως στα κατώτερα, ενσωματωμένα πιθανόν στα σημερινά τύμπανα των αψιδωμάτων, εκτός από το νότιο άκρο του νότιου αψιδώματος και το μεσαίο αψίδωμα,

όπου σώζονται αέριαι με το αρχικό τους επίχρισμα. Στο μεσαίο αψίδωμα, του οποίου οι διαστάσεις είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες των ακραίων, είναι τοποθετημένη η πύλη εισόδου προς τον εσωνάρθηκα. Γύρω από αυτήν, σε όλο το ύψος του αψιδώματος, καθώς και στις εκατέρωθεν παραστάδες, βρέθηκαν σημαντικού μεγέθους τμήματα της τελικής επιφάνειας της αρχικής εξωτερικής όψης του εσωνάρθηκα (Εικ. 4.10, 11 και Εικ. 5). Μικρά σπαράγματα της τελικής επιφάνειας των υπόλοιπων όψεων είχαν σωθεί στον μεταξύ του εσωνάρθηκα και της νότιας κόγχης του εξωνάρθηκα οικοδομικό αρμό, καθώς και στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Τα αρμολογήματα και τα επιχρίσματα που βρέθηκαν στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα είναι όμοια με αυτά και μας οδηγούν, λόγω της έκτασής τους, σε ασφαλέστερα συμπεράσματα. Το κονίαμα είναι και εδώ ρόδινο. Το αρμολόγημα μεταξύ των πλίνθων είναι λείο, στο ίδιο επίπεδο με αυτές, και φέρει εγχάρακτες γραμμές²⁵ που ορίζουν τις στρώσεις των πλίνθων. Στη μεταξύ των πλίνθων ζωνών περιοχή το ίδιο κονίαμα εφαρμόζεται ως λεπτό λείο επίχρισμα. Εγχάρακτες

²³ Η ηλεκτρονική σχεδίαση (Εικ. 3, 4 και 7) οφείλεται στην αρχιτέκτονα Δήμητρα Σιατίτσα.

²⁴ Σ. Βογιατζής, «Νεότερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου», ΔΧΑΕ ΙΑ' (1989), εικ. 13.

²⁵ Εγχάρακτες γραμμές εντοπίζονται και στα αρμολογήματα της κινστέρας της Νέας Μονής, όπου όμως παρεμβάλλεται μονή σει-

ρά πλίνθων μεταξύ των ζωνών της λιθοδομής. Για τη χάραξη γραμμών με αιχμηρό εργαλείο ή με τεταμένο νήμα στα αρμολογήματα και τα επιχρίσματα των βυζαντινών μνημείων της Κωνσταντινούπολης και των περιοχών επιρροής της βλ. Ousterhout, *Master Builders* (υποσημ. 16), 181-184, όπου παρατίθενται παραδείγματα.

Εικ. 5. Πύλη εισόδου προς τον εσωνάρθηκα, αρχικά αρμολογήματα.

γραμμές, κατακόρυφες και οριζόντιες, προσπαθούν να δημιουργήσουν την εικόνα ισόδομης λιθοδομής (Εικ. 6)²⁶. Σε τυχαίες θέσεις εντοπίζονται, χαραγμένα στο κονίαμα, μικρά διακοσμητικά σχέδια.

Το κατασκευαστικό τόξο του ανοίγματος της εισόδου είναι διπλό και παρουσιάζει εναλλαγή τριών πλίνθων προς έναν πωρόλιθο, τεχνική που εμφανίζεται σε όλα τα τόξα των εξωτερικών αψιδωμάτων που ανήκουν στην αρχική φάση, καθώς και σε αυτά των ανοιγμάτων της βόρειας και της νότιας όψης του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα. Το εσωτερικό σε υποχώρηση τόξο του ανοίγματος της εισόδου του εσωνάρθηκα είναι σπασμένο από τη μεταγενέστερη τοποθέτηση του μαρμάρινου θυρώματος (Εικ. 5). Στο εσωρράχιο του φέρει επίχρισμα, στοιχείο που δείχνει ότι αυτό ήταν ελεύθερο μέχρι το κατακόρυφο επίπεδο πιθανού αρχικού διαφράγματος

τος. Πάνω από την είσοδο του εσωνάρθηκα, στο εσωτερικό του τοξωτού φεγγίτη, αποκαλύφθηκε ζώνη πλάτους 27-30 εκ. με γραπτό διάκοσμο. Από την πλευρά του εσωνάρθηκα το εσωτερικό του ίδιου ανοίγματος φέρει ψηφιδωτό διάκοσμο μέχρι βάθους 33 εκ. Ανάμεσα στον ψηφιδωτό και στο γραπτό διάκοσμο υπάρχει ακόσμητη ζώνη, πλάτους 17-20 εκ., στην οποία ασφαλώς ήταν τοποθετημένο διάφραγμα. Στη βόρεια πλευρά της ζώνης αυτής εντοπίστηκε σειρά έξι ήλων. Εκατέρωθεν του θυρώματος βρέθηκαν μεταλλικά άγκιστρα που ανήκουν πιθανώς στην ορθομαρμάρωση του εξωνάρθηκα.

Στο βόρειο αψιδώμα το εσωτερικό τόξο, πλάτους 17-19 εκ., είναι επίσης κατασκευασμένο με εναλλαγή τριών πλίνθων προς έναν πωρόλιθο (Εικ. 4.3α) και με αρμολόγημα ρόδινο με εγχάρακτες γραμμές που τονίζουν τα όρια μεταξύ αρμολογήματος και πλίνθων, διορθώνοντας έτσι τις κατασκευαστικές ατέλειες και δίνοντας την επιθυμητή από τους κατασκευαστές γεωμετρική καθαρότητα στην όψη. Ένα τοξωτό παράθυρο διατρύπα το ανώτερο τμήμα του τυμπάνου του αψιδώματος. Η εσωτερική παρειά του ανοίγματος είναι καλυμμένη προς τον εσωνάρθηκα με ψηφιδωτό (Εικ. 7.8) και προς τον εξωνάρθηκα με γραπτό διάκοσμο, ενώ είναι και εδώ εμφανής η θέση του διαφράγματος (Εικ. 7.9), περίπου στο μέσον του πάχους του τοίχου. Η τοιχοποιία ανάμεσα στο παράθυρο και στο εσωτερικό τόξο του αψιδώματος είναι κτισμένη με οριζόντιες πλίνθους μήκους 43-44 εκ., οι μεταξύ των οποίων αρμοί διαμορφώνονται με λείο, ρόδινο αρμολόγημα. Στο άνω τμήμα του αψιδώματος οι πλίνθοι διατάσσονται ακτινωτά και δημιουργούν το τόξο του παραθύρου. Στην κορυφή του τυμπάνου εντοπίζεται περιοχή καταστροφής, γεμισμένη με πλίνθους και λίθους τυχαία τοποθετημένους. Στην περιοχή αυτή εμφανίζεται και μια σημαντική ρωγμή στο εσωτερικό τόξο του αψιδώματος, που συνοδεύεται από μετατόπιση χελέων, ενώ σώζεται στο τύμπανο τμήμα ρόδινου επιχρίσματος με λοξές γραμμές, που απέχουν μεταξύ τους 6 εκ. (Εικ. 4.12α). Το επίχρισμα αυτό προφανώς ανήκει σε επισκευαστική φάση και κάλυψε την πρόχειρα ανακτισμένη τοιχοποιία μετά από κάποια καταστροφή (σεισμός;). Ο βυζαντινός μάστορας φαίνεται ότι προσπάθησε με τις λοξές γραμμές να δημιουργήσει την εντύπωση ακτινωτά τοποθετημένων πλίνθων. Το είδος και το χρώμα του επιχρίσματος ανάγουν την επέμβαση αυτή στους

²⁶ Για το αρχικό επίχρισμα του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα βλ. Χριστοφίδου - Παπανικολάου, «Συμβολή στην οικοδομική

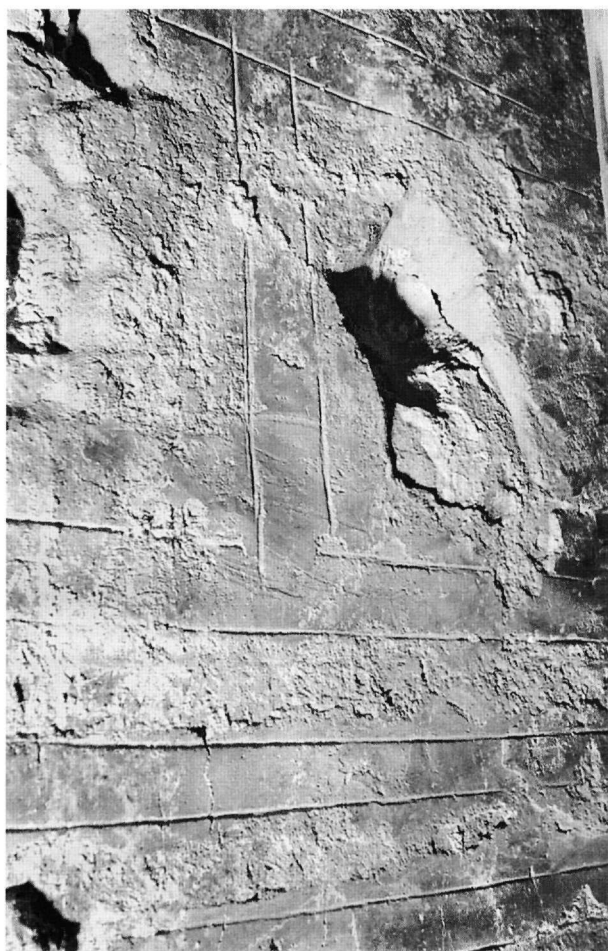
ιστορία», ό.π. (υποσημ. 9), 144-145, και Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 316-317.

μεσοβυζαντινούς χρόνους και πρέπει να αποδοθούν σε διαμόρφωση εξωτερικής όψης πιθανότατα πριν από την προσθήκη του εξωνάρθηκα.

Το νότιο αψίδωμα σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και διατηρεί όλα τα μορφολογικά στοιχεία που ζωογονούν το τύμπανό του και τα οποία χάθηκαν από την αντίστοιχη θέση του βόρειου αψιδώματος. Το τόξο του παραθύρου διαμορφώνεται με πλίνθους τοποθετημένες ακτινωτά, με το γνωστό λείο, δουλεμένο στο ίδιο επίπεδο, ρόδινο αρμολόγημα. Το κενό ανάμεσα στο τόξο του παραθύρου και σε αυτό του αψιδώματος διακοσμείται με δύο ομόκεντρους κύκλους από πλίνθους²⁷ ακτινωτά τοποθετημένες, τους οποίους πλαισιώνουν τεταρτοκύκλια. Ο εσωτερικός κύκλος είναι κτισμένος σε μικρή υποχώρηση ως προς τον εξωτερικό, ενώ στο εσωτερικό του είναι τοποθετημένες τρεις οριζόντιες πλίνθοι. Κατά τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένα και τα τεταρτοκυκλικά περύγια. Παρόμοιο πλίνθινο στοιχείο πρέπει να κοσμούσε και το τύμπανο του βόρειου αψιδώματος. Από αυτό σώζονται μόνο οι πλίνθοι πλήρωσης του εσωτερικού κύκλου. Το κυκλικό διακοσμητικό στοιχείο διακόπτεται στο χαμηλότερο τμήμα του από το τόξο του παραθύρου του τυμπάνου. Το εσωτερικό σε υποχώρηση τόξο του αψιδώματος καλύπτεται εν μέρει από το ανατολικό τόξο του μεταγενέστερου εξωνάρθηκα. Το βόρειο κατακόρυφο στοιχείο του χάνεται περίπου στο ύψος του κιονοκράνου του νοτιοανατολικού κίονα του εξωνάρθηκα, το νότιο όμως είναι εμφανές μέχρι το δάπεδο του ναού, με κυμαινόμενο πλάτος 16-18 εκ. και επίχρυσμα ρόδινο με γραμμές. Το κατασκευαστικό άνοιγμα του παραθύρου έχει πλάτος 1,09 μ., το οποίο μειώνεται κατά 7 εκ. προς την πλευρά του εσωνάρθηκα, διότι οι παρειές του καλύπτονται με ψηφιδωτά, που προχωρούν μέχρι βάθους 33 εκ. (Εικ. 7.8) και σταματούν σε ακόσμητη ζώνη 9 εκ., που δηλώνει τη θέση του αρχικού διαφράγματος (Εικ. 7.9).

Η τοιχοποιία κάτω από την ποδιά των παραθύρων των ακραίων αψιδωμάτων του εξωνάρθηκα είναι μια κοινή αργολιθοδομή με τυχαία χρήση λίθων και πλίνθων. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τους οικοδομικούς αρμούς στα άκρα της, μαρτυρεί την ύπαρξη ανοιγμάτων

Εικ. 6. Δυτική όψη εσωνάρθηκα, αρχικά αρμολογήματα.

στις θέσεις αυτές, όπως υποστηρίχθηκε ανωτέρω. Στο νοτιοανατολικό αρμό, μεταξύ του εσωτερικού τόξου του αψιδώματος και του τυμπάνου, διακρίνεται το επίχρυσμα της παρειάς του νότιου ανοίγματος, πάχους 2,5 εκ. (Εικ. 4.2ε), ενώ σε επαφή με αυτή σώζεται τμήμα γύψινου διακοσμητικού στοιχείου (θυρώματος;) μήκους 80 εκ., το οποίο μοιάζει με αυτό που βρέθηκε στη νότια γωνία του ανατολικού τοίχου του εσωνάρθηκα.

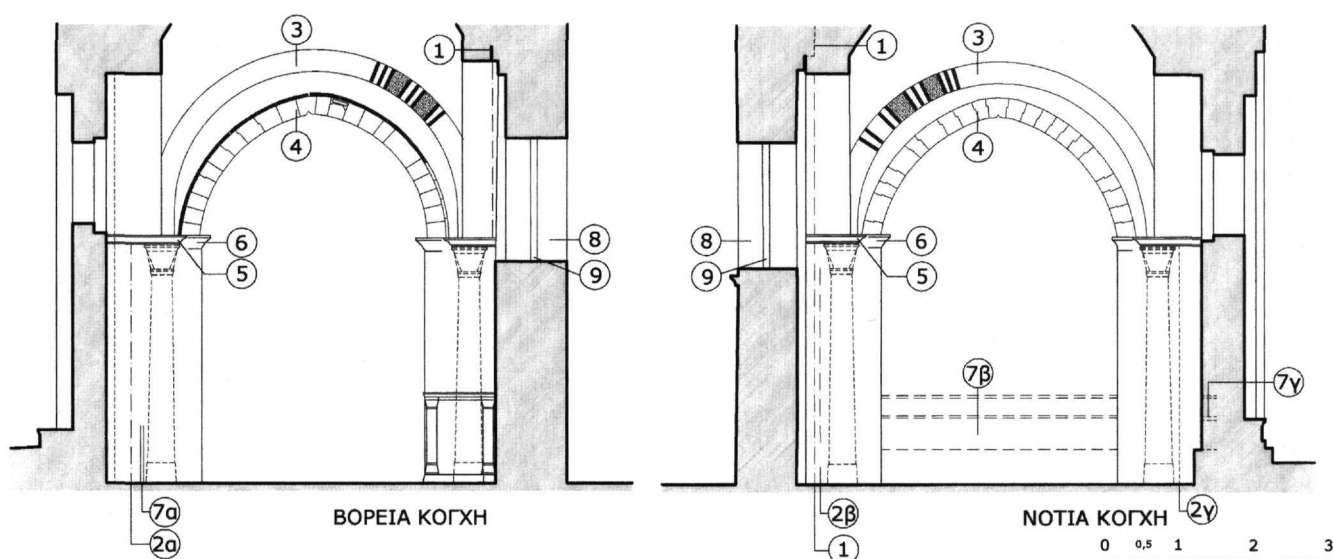
Ο οικοδομικός αρμός μεταξύ του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα²⁸ διακρίνεται σαφώς ανάμεσα στα αψιδώ-

²⁷ Οι Α. Μισαηλίδου και Α. Καββαδία-Σπονδύλη («Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 331, 340) θεωρούν το στοιχείο αυτό κυκλικό φεγγίτη, ο οποίος σφραγίσθηκε και καταστράφηκε εν μέρει από το μεταγενέστερο παράθυρο. Δεν συμφωνούμε με την άποψη αυτή, διότι η κατά τις συγγραφείς του άρθρου «πλήρωση» συνίσταται σε κανονικά τοποθετημένες και προσεκτικά αρμολογημέ-

νες πλίνθους, οι οποίες θα ήταν αδύνατον κατασκευαστικά να τοποθετηθούν σε ένα υπάρχον κυκλικό άνοιγμα. Εξάλλου, όλα τα κατασκευαστικά στοιχεία δείχνουν ότι τα παράθυρα και τα πάνω από αυτά διακοσμητικά είναι συγχρόνως κτισμένα.

²⁸ Τον αρμό αυτό είχε εντοπίσει ο Σ. Βογιατζής κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης της στέγης του εσωνάρθηκα το 1987.

Εικ. 7. Όψεις των μετωπικών τόξων της βόρειας και νότιας κόγχης του εξωνάρθηκα: 1. Οικοδομικός αρμός εσωνάρθηκα-εξωνάρθηκα, 2. Οικοδομικός αρμός. Πιθανή αρχική παρειά παραστάδας, 3. Τόξο μεικτής κατασκευής, 4. Νεότερο τόξο από πωρολίθους, 5. Μαρμάρινο επίκρανο, 6. Κοσμητής μεταγενέστερης παραστάδας, 7. Τχνη ορθομαρμάρωσης, 8. Ψηφιδωτό, 9. Θέση διαφράγματος.

ματα της δυτικής όψης του πρώτου και στη φέρουσα κατασκευή του δευτέρου, με ίχνη του επιχρίσματος της αρχικής δυτικής όψης του ναού (Εικ. 3.1 και Εικ. 7.1). Φέρει και αυτό τις γραμμές της ψευδοισόδομης τοιχοποιίας. Η φέρουσα κατασκευή του εξωνάρθηκα αποτελείται από τρία τόξα στην ανατολική και στη δυτική πλευρά, τα δύο τόξα μετώπου των πλευρικών κογχών και δύο εγκάρσια προς τον κατά μήκος άξονα του εξωνάρθηκα και παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του ναού (Εικ. 3). Όλα τα ανωτέρω τόξα ήταν μεικτής κατασκευής, στην οποία εναλλάσσονται ένας πωρόλιθος με τρεις πλίνθους συνήθως. Η εμφανής στην όψη διάσταση των πλίνθων είναι 29-30 εκ. και ταυτίζεται με το ύψος του τόξου. Η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου εντοπίζεται σε κάποια σημεία της κατασκευής, δεν παρατηρείται όμως γενικευμένη χρήση της²⁹. Συγκεκριμένα, διακρίνεται σαφώς στο μεσαίο ανατολικό τόξο, ενώ εικάζεται η ύπαρξή της στο νοτιοδυτικό, όπου το πάχος των αρμών είναι μεγάλο, φθάνοντας μέχρι τα 10 εκ. Αν

και η αρχική κατασκευή διατηρείται σε μεγάλο μέρος των ανωτέρω τόξων, σημαντικά είναι και τα ανακατασκευασμένα τμήματα. Το νότιο εγκάρσιο τόξο είναι εξ ολοκλήρου ανακατασκευασμένο με λεπτές πλίνθους και μικρούς αρμούς, όπως και το βόρειο τμήμα του νοτιοανατολικού και το νότιο του μεσαίου ανατολικού. Η ανακατασκευή αυτή οφείλεται στον Φωτεινό (1857), ο οποίος αποκατέστησε την περιοχή αυτή του ναού μετά την καταστροφή του βορειοανατολικού κίονα από τους Τούρκους³⁰. Ανακατασκευές εντοπίζονται επίσης στη βορειοδυτική και στη νοτιοδυτική γωνία, όπου το βόρειο τμήμα του βορειοδυτικού εσωτερικού αψιδώματος και το νότιο τμήμα του νοτιοδυτικού δεν διατηρούν τη αρχική τους μεικτή κατασκευή. Προϊόντα ανακατασκευής είναι και οι ακραίες παραστάδες των αντίστοιχων εξωτερικών αψιδωμάτων. Όλα τα φέροντα τόξα του εξωνάρθηκα, εκτός από τα δύο εγκάρσια, είναι ισοϋψή. Απόκλιση από τον κανόνα παρουσιάζει το βορειοανατολικό, το οποίο είναι ψηλότερο από τα υπόλοιπα

²⁹ Ο Σ. Βογιατζής εντόπισε εφαρμογή του συστήματος της κρυμμένης πλίνθου στη βάση του βόρειου και του μεσαίου τρουλλίσκου του εξωνάρθηκα, βλ. Βογιατζής, «Νεότερα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 24), 167-168, ενώ οι Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη μόνο στο πρόσκισμα («Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 327, υποσημ. 39).

³⁰ Βλ. *Τὰ Νεαμονήσια* (υποσημ. 19), 79, σημ. β: «Ταύτην δ' ἀντικαταστήσαμεν δι' ἀκαταλλήλου λευκῆς ἀπὸ τῶν τοῦ Κάμπου ἑπαύλεων, ὧν μετακομισάμενοι, ἐφ' ἧς καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ τε θόλου καὶ τόξου ἐπιστηριζάντες ὀροφώσαμεν, μετὰ τῆς στήλης συγκατακρημνισθέν».

κατά 16 εκ. περίπου, αφήνοντας έτσι εμφανές το εσωτερικό τόξο του αντίστοιχου αψιδώματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τόξα μετώπων των πλευρικών κογχών, όπου αποκαλύφθηκαν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις³¹: ένα αρχικό τόξο μεικτής κατασκευής (Εικ. 7.3) και ένα μεταγενέστερο, χαμηλότερα, κατασκευασμένο από πωρολίθους (Εικ. 7.4). Τα μεταγενέστερα τόξα είναι οξυκόρυφα και καταλήγουν σε τριγωνική εσοχή στο κλειδί.

Στη νότια κόγχη οι πωρολίθοι συμπλέκονται μεταξύ τους, διεισδύοντας ο ένας στον άλλον με κατάλληλη λάξευση των αφανών εδρών τους. Έτσι οι μεταξύ τους λεπτότατοι αρμοί δεν σχηματίζουν ευθείες αλλά τεθλασμένες γραμμές. Η τεχνική αυτή εξασφαλίζει μονολιθικότητα στο τόξο αποκλείοντας τις τοπικές αστοχίες. Στην επιφάνειά τους βρέθηκαν σπαράγματα ζωγραφικού διακόσμου. Πάνω από το τόξο αυτό και μέχρι το εσωρράχιο του αρχικού υπάρχει γέμισμα κυμαινόμενου πάχους 8-36 εκ. Στη βόρεια κόγχη εμφανίζεται τοπικά η ανωτέρω τεχνική σύνδεσης, ενώ υπάρχουν και πωρολίθοι που απλώς εφάπτονται μεταξύ τους. Εντούτοις το τόξο φέρει επίχρυσμα, στο οποίο με κόκκινες γραμμές υποδηλώνονται τεθλασμένοι αρμοί που αναπαριστούν συμπλεκόμενους πωρολίθους. Το τόξο αυτό περιβάλλεται από μια σειρά πλίνθων πάχους 4 εκ. Πάνω από αυτές υπάρχει και εδώ γέμισμα μέγιστου πάχους 31 εκ.

Τα αρχικά τόξα και των δύο κογχών είναι μεικτής κατασκευής με εναλλαγή πωρολίθων με τρεις πλίνθους, όπως και τα τόξα του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα. Η ομοιότητα της κατασκευής θα μπορούσε να τοποθετήσει τα τόξα αυτά του εξωνάρθηκα στην αρχική οικοδομική φάση, αν δεν είχε βρεθεί τελικό επίχρυσμα στις γωνιακές εξωτερικές παραστάδες του εσωνάρθηκα, που καλύπτονται από τα κατακόρυφα στηρίγματα του αρχικού βόρειου και νότιου τόξου του εξωνάρθηκα (Εικ. 3.1 και 7.1). Το επίχρυσμα αυτό δείχνει ότι αρχικά η δυτική επιφάνεια των γωνιακών παραστάδων του εσωνάρθηκα ήταν ελεύθερη και γι' αυτό επιχρυσμένη. Πολύ σύντομα, όμως, φαίνεται ότι προστέθηκε ο εξω-

νάρθηκας, πιθανότατα εν είδει ανοιχτού προστώου, όπως υποστηρίζει ο μελετητής του μνημείου Χ. Μπούρας³². Σε αυτό το ανοιχτό προστώο ανήκουν ασφαλώς τα τόξα που αποκαλύφθηκαν, τα οποία έχουν τις ίδιες διαστάσεις με τα εξωτερικά τόξα των αψιδωμάτων των όψεων του εσωνάρθηκα.

Στο ερώτημα αν τα δύο ανωτέρω αρχικά τόξα του εξωνάρθηκα αποτέλεσαν τα μέτωπα των πλευρικών κογχών δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα, αν και το τμήμα τοιχογραφίας που βρέθηκε στο εσωρράχιο του βόρειου³³ μαρτυρεί ότι το τόξο αυτό ήταν, σε φάση μεταγενέστερη της αρχικής, ελεύθερο σε εσωτερικό χώρο και επομένως αποτελούσε πιθανότατα το μέτωπο της βόρειας κόγχης. Αυτό θα προϋπέθετε την αρχική κάλυψη των κογχών με τεταρτοσφαίρια τοποθετημένα πολύ ψηλότερα από τα σημερινά³⁴. Η υπόθεση αυτή ίσως δικαιολογεί την ύπαρξη των δύο αιγιματικών τμημάτων τοιχοποιίας που προεξέχουν του βόρειου και του νότιου τοίχου του εξωνάρθηκα και στηρίζονται στην κορυφή του εξωρραχίου των δύο κογχών, επιβαρύνοντας το ευαίσθητο αυτό στοιχείο της κατασκευής. Στη βόρεια όψη η προεξοχή αυτή είναι κατασκευασμένη με αργολιθοδομή και έχει αετωματική απόληξη. Στη νότια το προεξέχον αυτό στοιχείο συνεχίζει στο κατώτερο τμήμα την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία της κόγχης, ενώ το ανώτερο έχει κυκλική απόληξη που δημιουργείται με επάλληλες σειρές πλίνθων τοποθετημένων κυκλικά και με οδοντωτή ταινία (Εικ. 8)³⁵. Το μεταξύ των πλίνθων αρμολόγημα είναι κόκκινο, όμοιο με αυτό της κόγχης. Επομένως το προεξέχον αυτό τμήμα με την κυκλική απόληξη κατασκευάστηκε στην ίδια οικοδομική φάση με την κόγχη, πιθανώς για να καλύψει τα υπολείμματα της αρχικής ψηλότερης κόγχης. Δυσχερηνευτο είναι το γεγονός ότι το βόρειο προεξέχον τμήμα είναι ακόσμητο και έχει αετωματική απόληξη. Διαφορές όμως εμφανίζονται και στη δόμηση των δύο κογχών. Το πλινθοπερίκλειστο της νότιας χαρακτηρίζεται από ακανονιστία, αλλά και διακοσμητική διάθεση, ενώ στη βόρεια η κατασκευή της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας παρουσιάζει

³¹ Και οι Α. Μισαηλίδου - Α. Καβαδία-Σπονδύλη εντοπίζουν δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις στις κόγχες («Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 332-333).

³² Μπούρας, *Νέα Μονή*, 112. Βλ. επίσης R. G. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii in Istanbul*, DOS, XXV, 101-106, υποσημ. 58.

³³ Μισαηλίδου - Καβαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 333.

³⁴ Στη μεγάλη χάλκινη σφραγίδα της μονής διακρίνεται στη βόρεια πλευρά του ναού κτηριακός όγκος με κυκλοτερή απόληξη, που πιθανότατα ταυτίζεται με τη βόρεια κόγχη και η οποία φθάει μέχρι τη βάση του τυμπάνου του βόρειου τρούλλισκου. Βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, εικ. 8.

³⁵ Περιγραφή και εις Μισαηλίδου - Καβαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 322-323.

Εικ. 8. Τμήμα τοιχοποιίας πάνω από τη νότια κόγχη του εξωνάρθηκα.

κανονικότητα και στερείται διακόσμησης. Και στις δύο κόγχες το κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας είναι κατασκευασμένο από απλή αργολιθοδομή.

Προβληματισμό προκαλεί και ο τρόπος στήριξης των αρχικών τόξων των δύο κογχών. Ο μαρμαρίνος κοσμήτης που τρέχει στη γένεση των τόξων διακόπτεται στο τμήμα της παραστάδας που φέρει το μεταγενέστερο τόξο (Εικ. 7.5). Ένα κενό στην ανατολική παραστάδα της νότιας κόγχης, οφειλόμενο σε απώλεια υλικού, μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε ότι αυτό το μαρμαρίνο μέλος προχωρεί σε βάθος τουλάχιστον 50 εκ. και επομένως δεν είναι κοσμητής, αλλά επίθημα το οποίο φέρει το ανωτέρω αναφερόμενο αρχικό τόξο. Καθώς το κενό δεν είναι σε τυχαία θέση, αλλά στο σημείο εμφάνισης κατακόρυφου οικοδομικού αρμού ανάμεσα στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα και στη σημερινή ελεύθερη παρειά της παραστάδας, σε απόσταση 80 εκ. από την τελευταία (Εικ. 7.2β), δίνει πληροφορίες για την αρχική της παρειά που εμφανίζεται επενδεδυμένη με μάρμαρο. Έχουμε, λοιπόν, μια αρχική παραστάδα πλάτους 21 εκ. (μετρούμενο από τον οικοδομικό αρμό εσωνάρθηκα-εξωνάρθηκα), η οποία φέρει μαρμαρίνο επίθημα που προεξέχει από αυτήν κατά 50 εκ. Η προεξοχή αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη κατακόρυφου στηρίγματος, το οποίο αναγκαστικά βρίσκεται σε απόσταση από την παραστάδα, εφόσον η δυτική της παρειά είναι ελεύθερη σε βάθος τουλάχιστον 50 εκ. και επενδεδυμένη με μάρμαρο. Κατά την άποψή μας το γεγονός

αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, μπροστά στη δυτική παρειά της παραστάδας και σε μικρή απόσταση από αυτήν, υπήρχε τοποθετημένος κίονας. Ανάλογα ήταν διαμορφωμένα και τα υπόλοιπα τρία σημεία στήριξης του βόρειου και του νότιου αρχικού τόξου του εξωνάρθηκα (Εικ. 3.14, Εικ. 4 και 7)³⁶.

Με την απομάκρυνση των στασιδίων από τις κόγχες του εξωνάρθηκα, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα ορθομαρμάρωσης, η οποία έφθανε μέχρι το οριζόντιο επίπεδο έναρξης του τοιχογραφικού διακόσμου, σε ύψος περίπου 1.19 εκ. από το δάπεδο (Εικ. 7.7β). Πρόκειται για σπαράγματα μαρμάρων που σώζονται κοντά στους πεσσούς των κογχών, ενώ στη νότια διατηρούνται επίσης τα αποτυπώματα των μαρμαρίνων πλακών στο υπόστρωμα. Πάνω σε ελαφρώς προεξέχοντα τοιχοβάτη έτρεχε μαρμαρίνη ζώνη ύψους 43 εκ. Ακολουθούσε ζεύξη 3 εκ., μια δεύτερη ζώνη ύψους 24 εκ. και ζεύξη 4 εκ. Όσον αφορά στο είδος του μαρμάρου, το σωζόμενο στη νότια κόγχη τμήμα της πρώτης ζώνης είναι μαύρο με φλέβες σε χρώμα σκουριάς, ενώ της δεύτερης γκριζο με φλέβες σε βαθύ κόκκινο χρώμα. Από τις ζεύξεις η χαμηλότερη είναι κατασκευασμένη από λευκό μάρμαρο και η ψηλότερη από γκριζο³⁷. Η ορθομαρμάρωση εισχωρεί πίσω από τις μεταγενέστερες παραστάδες των δύο κογχών (Εικ. 3.7) και εμφανίζεται στην εξωτερική παρειά τους, στην ακμή της αρχικής παραστάδας (Εικ. 7.7α), προχωρεί δε στο δυτικό τοίχο (Εικ. 7.7γ). Ίχνη της βρέθηκαν στο εσωτερικό των οικοδομικών αρμών, που ορίζουν τις ακμές των εσωτερικών τόξων των δύο ανοιχτών αψιδωμάτων της δυτικής όψης, εκατέρωθεν της κεντρικής πύλης του εξωνάρθηκα, τα οποία έκλειναν με διαφράγματα και κιγκλίδωμα³⁸. Αφαιρώντας τη διάσταση των κατακορύφων στοιχείων του εσωτερικού τόξου στο νοτιοδυτικό αψίδωμα, το άνοιγμα φθάνει το 1,86 μ., ενώ μειώνεται σε 1,76 μ. αν υπολογίσουμε την ορθομαρμάρωση, η οποία κάλυπτε τις παρειές του ανοίγματος. Οι διαστάσεις της και το είδος του μαρμάρου είναι όμοια με αυτά της κόγχης. Τα στοιχεία αυτά συμφωνούν με την περιγραφή του ιερομόναχου Νικηφόρου, ο οποίος αναφέρει ορθομαρμάρωση στο κατώτερο μέρος των τοίχων και τοιχογραφικό διάκοσμο στο ανώτερο³⁹. Το γεγονός ότι η ορθομαρμάρωση εισχωρεί πίσω από τις παραστάδες των δύο κογχών επιβεβαιώνει την υπόθεση που

³⁶ Στο συμπέρασμα ότι στα σημεία αυτά υπήρχαν κίονες καταλήγουν και οι Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 333-335.

³⁷ Για τα μάρμαρα που χρησιμοποιήθηκαν στο καθολικό βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, 152-153.

³⁸ Η αποκάλυψη των αρμών συμφωνεί με την πρόταση αποκατάστασης της αρχικής μορφής του μελετητή του μνημείου καθηγητού Χ. Μπούρα, βλ. *Νέα Μονή*, 112-113, εικ. 104.

³⁹ «Ίασπίζει δὲ καὶ τὸ ἔδαφος τοῦ Προνάρθηκος καὶ οἱ τοῖχοι μέχρι μέσου ἐκείθεν δὲ χρώμασιν ἐστὶν ἐξωγραφημένος», βλ. *Τα Νέα*

διατυπώθηκε ανωτέρω, ότι οι αρχικές κόγχες είχαν μεγαλύτερο ύψος με μετωπικά τόξα τα ευρεθέντα αρχικά μεικτής κατασκευής. Μετά από κάποια καταστροφή (σεισμός;) ⁴⁰ ενισχύθηκαν τα τέσσερα σημεία στήριξης με ογκώδεις παραστάδες, κατασκευάστηκαν τα πώρινα σφενδόνια και ταπεινώθηκε το ύψος των κογχών.

Οι εργασίες στη στέγη του προσκτίσματος αποκάλυψαν τμήματα των τριών τοξωτών απολήξεων της δυτικής όψης του εξωνάρθηκα ⁴¹ (Εικ. 9). Πάνω από το εξωρράχιο του είναι ορατό το πάνω τμήμα της μεσαίας τοξωτής απόληξης και οι γενέσεις των δύο ακραίων. Πρόκειται για ένα τόξο μεικτής κατασκευής με εναλλαγή πλίνθων και πωρολίθων, στο οποίο εφαρμόζεται η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Το τόξο περιβάλλεται από αρμό 6 εκ. και μονή σειρά πλίνθων. Ακολουθεί δεύτερος αρμός 6 εκ. και προεξέχουσα οδοντωτή ταινία. Το αρμολόγηση είναι ρόδινο, απολύτως λείο και φέρει εγχάρακτες γραμμές και ερυθρές ταινίες ⁴².

Η καθαίρεση των επιχρισμάτων αποκάλυψε σπαράγματα τοιχογραφιών και τη δομή των τρουλλίσκων ⁴³. Οι δύο ακραίοι φέρουν οκτώ πλατιές νευρώσεις πάχους 20 εκ., ενώ ο κεντρικός είναι πτυχωτός, αποτελούμενος από οκτώ κοίλους τομείς με οξείες ακμές μεταξύ τους. Και οι τρεις είναι κατασκευασμένοι από κακής ποιότητας τοιχοποιία, στην οποία κυριαρχούν οι πλίνθοι. Σε χαρακτηριστικές θέσεις εντοπίστηκαν οριζόντιες ενισχυτικές ξυλοδεσιές. Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται παλαιές επισκευές και συμπληρώσεις ελλειπόντων πλίνθων με κομμάτια ξύλου. Στο εξωτερικό του κεντρικού τρουλλίσκου και αριστερά του βορειοδυτικού παραθύρου εντοπίστηκε κάτω από το νεότερο επίχρισμα σπάραγμα αρχικού επιχρίσματος, όμοιο με αυτό του κυρίως ναού, με χαραγμένη σε αυτό κατακόρυφη γραμμή.

Πρόσκτισμα

Οι πεσσοί των τόξων του προσκτίσματος έφεραν λείο

Εικ. 9. Λεπτομέρεια της μεσαίας τοξωτής απόληξης της δυτικής όψης του εξωνάρθηκα.

κοκκινωπό επίχρισμα. Αποκαλύφθηκε τμήμα του στην ανατολική όψη του μεσαίου πεσσού της νότιας πλευράς, πίσω από το λεπτότατο τοίχο που έφραξε σε μεταγενέστερους χρόνους τα ελεύθερα ανοίγματα της αρχικής τοξοστοιχίας (Εικ. 3.13). Τα τόξα της ήταν διπλά, όπως και αυτά των αψιδωμάτων του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα. Το εσωτερικό τόξο βρίσκεται σε υποχώρηση 6-9 εκ. από το εξωτερικό και έχει πάχος 14 εκ. Ανάμεσα στην τοξοστοιχία και στη δυτική όψη του εξωνάρθηκα διακρίνεται μεικτή τοιχοποιία με αρμολογήματα και επιχρίσματα όμοια με αυτά των εξωτερικών όψεων του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα (Εικ. 3.11) ⁴⁴. Το εύρημα αυτό τοποθετεί τους δύο μεσαίους δυτικούς πεσσούς του εξωνάρθηκα στην ίδια ή τουλάχιστον σε κοντινή οικοδομική φάση με τον κυρίως ναό και τον εσωνάρθηκα, ενώ την ανοιχτή στοά του προσκτίσματος σε επόμενη, οπωσδήποτε βυζαντινή, περίοδο. Στο νοτιοανατολικό τόξο κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε τάφος, ενώ στο βορειοανατολικό τμήμα πήλινου αγωγού ⁴⁵.

μονήσια (υποσημ. 19), 78. Η ορθομαρμάρωση κατά τον Φωτεινό καταστράφηκε εξ ολοκλήρου το 1822, βλ. στο ίδιο, 79, σημ. γ.

⁴⁰ Εκτός από το σεισμό του 1899 αναφέρονται και άλλοι δύο σεισμοί στο τέλος του 14ου και στο τέλος του 16ου αιώνα, βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, 39.

⁴¹ Για την τοξωτή απόληξη του κεντρικού αψιδώματος βλ. και Μισσηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 324, όπου αναφέρεται τριπλή υποχώρηση στο τόξο, η οποία όμως δεν προκύπτει από τα αποκαλυφθέντα στοιχεία.

⁴² Τα τμήματα των τοξωτών απολήξεων που αποκαλύφθηκαν με την αποξήλωση της στέγης του προσκτίσματος επαληθεύουν την

πρόταση του Χ. Μπούρα (*Νέα Μονή*, εικ. 104) για την αναπαράσταση της δυτικής όψης του εξωνάρθηκα και δίνουν πληροφορίες για τις κατασκευαστικές και μορφολογικές λεπτομέρειες των χαμένων τοξωτών απολήξεων του κυρίως ναού. Οι τελευταίες, βέβαια, θα πρέπει να διέφεραν από αυτές του εξωνάρθηκα ως προς το πάχος των αρμών και την απουσία της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, η οποία εντοπίζεται μόνο στον εξωνάρθηκα.

⁴³ Βλ. και Μισσηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 335-336.

⁴⁴ Ό.π., 323-324.

⁴⁵ Ό.π., 337-338, 348.

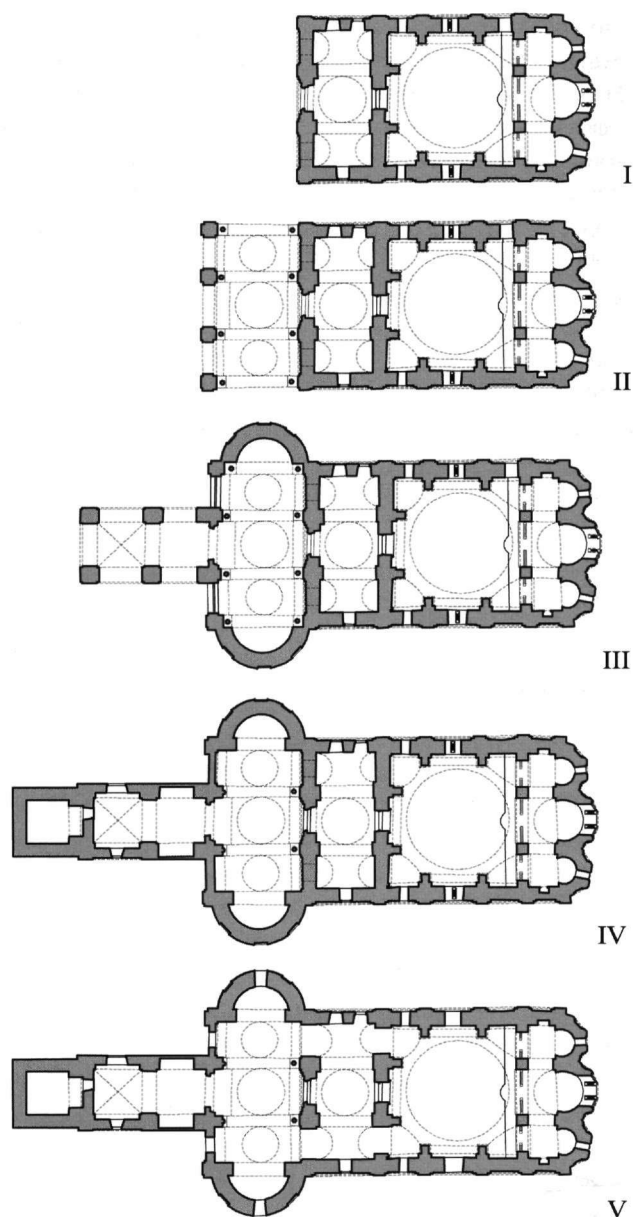

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν δίνουν απάντηση στο ερώτημα της διαμόρφωσης των εξωτερικών όψεων του μνημείου, παρέχουν πληροφορίες για την εμφάνιση του εσωτερικού χώρου και προσθέτουν σημαντικά, κατά την άποψή μας, στοιχεία στο οικοδομικό χρονικό του ναού. Αν και η αποσαφήνιση των φάσεων είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, λόγω του πλήθους των καταστροφών που έχουν πλήξει το μνημείο στη μακρόχρονη ιστορία του και των αντίστοιχων επισκευών και ριζικών ανακατασκευών⁴⁶, θα επιχειρήσουμε ένα διαχωρισμό των βασικών οικοδομικών φάσεων (Εικ. 10)⁴⁷:

1. Στην αρχική οικοδομική φάση (I) ανήκουν βεβαίως ο κυρίως ναός και ο εσωνάρθηκας. Η μεικτή τοιχοποιία, αποτελούμενη από μεγάλα λιθόδημητα τμήματα και διαμπερείς ζώνες πλίνθων, τα λεία αρμολογήματα με τις εγχάρακτες γραμμές που οριοθετούν τις ζώνες των πλίνθων δίνοντας γεωμετρική καθαρότητα στην κατασκευή, τα ρόδινα μικρού πάχους επιχρίσματα με την απομίμηση ισόδομου συστήματος είναι στοιχεία της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής της Πρωτεύουσας, στη σφαίρα επιρροής της οποίας ανήκε η Χίος. Το ίδιο και η μεικτή κατασκευή των αψιδωμάτων με την εναλλαγή πλίνθων και πωρολίθων. Μπορούμε τώρα να φανταστούμε το μνημειακό κτήριο στην αρχική του φάση με το καλά δουλεμένο και απολύτως λείο ρόδινο αρμολόγημα-επίχρισμα, ζωογονούμενο από τις σκουρότερες ζώνες των πλίνθων, τις εγχάρακτες γραμμές και τον κεραμικό διάκοσμο στο τοξωτό τμήμα των τυμπάνων των τυφλών αψιδωμάτων. Η κατασκευαστική τελειότητα των σπαραγμάτων που διασώθηκαν στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα μαρτυρεί μια λιτή κομψότητα στο εξωτερικό περίβλημα που περιέκλειε ένα λαμπρό εσωτερικό χώρο με ορθομαρμαρώσεις, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και μαρμαροθετήματα.

2. Δεν γνωρίζουμε για πόσο διάστημα έμεινε ελεύθερος ο δυτικός τοίχος του εσωνάρθηκα, αν και η προσθήκη του εξωνάρθηκα ως ανοιχτού προστώου (II) βρίσκεται χρονικά πολύ κοντά στην αρχική φάση. Τόσο οι κατασκευαστικές τεχνικές, όσο και η διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας, παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με την αρχική κατασκευή. Στη φάση αυτή δεν ανήκουν οι κόγχες, η τοιχοποιία των οποίων είναι εντελώς διαφορετική από αυτή των αρχικών φάσεων του μνημείου. Πρόκειται για ένα ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα με αμελή δόμηση, το

Εικ. 10. Οικοδομικές φάσεις του μνημείου.

οποίο δεν μπορεί να τοποθετηθεί στην ίδια οικοδομική φάση με τους δυτικούς πεσσούς του εξωνάρθηκα, που φέρουν αρχικό ρόδινο επίχρισμα με γραμμές. Στη θέση των κογχών υπήρχαν μεγάλα ανοιχτά τόξα μεικτής κατασκευής, τα οποία στηρίζονταν στους μαρμαρίνους

⁴⁶ Ιδιαίτερα ο σεισμός του 1881 προκάλεσε βαρύτερες βλάβες, για την αποκατάσταση των οποίων διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία. Ο Σπ. Παγανέλης γράφει το 1882 για το καθολικό ότι «οί τοίχοι διεργάγησαν εις βαθμὸν οὐδεμίαν ἐπιτρέποντα ἀνακαινίσιν», βλ. Σπ.

Παγανέλης, *Οι σεισμοί της Χίου*, Αθήνα 1882, 79.

⁴⁷ Η ηλεκτρονική σχεδίαση των οικοδομικών φάσεων (Εικ. 10) οφείλεται στην αρχιτέκτονα Μάχη Σκουρογιάννη.

κίονες που βρίσκονταν στη θέση των μεταγενέστερων παραστάδων των μετωπικών τόξων των δύο κογχών⁴⁸. Η ομοιότητα των τόξων αυτών ως προς τις διαστάσεις ύψους και πλάτους με τα εξωτερικά αψιδώματα του εσωνάρθηκα εξασφάλιζε την αισθητική ενότητα των μακρών όψεων του κτηρίου, ενώ οι κίονες που έφεραν το βόρειο και το νότιο τόξο του εξωνάρθηκα τόνιζαν με κομψότητα τις δύο πλάγιες προσβάσεις προς το εσωτερικό του προστώου και την είσοδο του ναού.

3. Στην τρίτη βυζαντινή φάση (III) ο εξωνάρθηκας μετατρέπεται από ανοιχτό προστώο σε σχεδόν κλειστό χώρο. Προστίθενται οι κόγχες, τοποθετείται η ορθομαρμάρωση και τα μαρμάρινα θυρώματα στις εισόδους του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα, κλείνονται με διαφράγματα τα δυτικά ανοίγματα. Στη φάση αυτή πιθανότατα κατασκευάζεται και το πρόσκτισμα ως ανοιχτή στοά, στο οποίο βρέθηκε επίσης ρόδινο επίχρισμα, χωρίς όμως γραμμές⁴⁹.

4. Στους μεταβυζαντινούς χρόνους (IV), μετά από κάποια καταστροφή, η οποία πιθανώς ταυτίζεται με τον αναφερόμενο στα τέλη του 16ου αιώνα σεισμό⁵⁰, έγιναν

μεγάλης έκτασης στερεωτικές εργασίες στην περιοχή των κογχών: ενισχύθηκαν με ογκώδεις παρασάδες τα τέσσερα στηρίγματα των μετωπικών τόξων, κατασκευάστηκαν τα πώρινα σφενδόνια⁵¹ και ανακατασκευάστηκαν σε χαμηλότερο ύψος τα τεταρτοσφαίρια. Στη φάση αυτή πιθανώς ανακατασκευάστηκαν η βορειοδυτική και η νοτιοδυτική γωνία του εξωνάρθηκα και κλείστηκαν με τοιχοποιία τα εκατέρωθεν της κεντρικής πύλης του δυτικά ανοίγματα.

5. Στα μέσα του 19ου αιώνα ο Φωτεινός επεμβαίνει δραστικά (V): πραγματοποιεί σοβαρές στερεωτικές εργασίες, ανοίγει τα παράθυρα στις κόγχες, συνδέει τους δύο νάρθηκες με πλάγιες πύλες, καθώς και τον εσωνάρθηκα με τον κυρίως ναό.

6. Οι μετασεισμικές επεμβάσεις στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούν την τελευταία οικοδομική φάση στην ιστορία του μνημείου, η οποία δεν στερείται ενδιαφέροντος. Η σιδηρά κατασκευή του κεντρικού τρούλλου και του τυμπάνου είναι αποτέλεσμα προσεκτικού και εμπνευσμένου σχεδιασμού.

Athina Christofidou - Anna Papanikolaou

CONTRIBUTION À LA CHRONIQUE DE LA CONSTRUCTION DU CATHOLICON DE NEA MONI DE CHIOS. NOUVEAUX ÉLÉMENTS

Les travaux, actuellement en cours, de consolidation et de restauration du Catholicon de Nea Moni de Chios ont fait apparaître de nouveaux éléments qui répondent aux interrogations sur la formation des façades extérieures, apportent des informations relatives à l'espace intérieur et ajoutent

des éléments importants à la chronique de la construction du monument.

Dans le sanctuaire, les recherches archéologiques ont mis au jour des éléments constitutifs du dallage d'origine, en marbre, à quelque 9-10 cm en dessous du dallage actuel (Fig. 1).

⁴⁸ Οι Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη («Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 342, 344) διατυπώνουν την υπόθεση ότι στις θέσεις αυτές υπήρχαν διβήλα ανοίγματα, η στήριξη των οποίων όμως θα ήταν αδύνατη με βάση τα κατασκευαστικά δεδομένα. Αποκλείουμε, επίσης, τη δεύτερη υπόθεσή τους, ότι ο εξωνάρθηκας απέληγε εξαρχής σε κόγχες, λόγω της διαφορετικής τοιχοποιίας τους και της απουσίας σύνδεσης με τους πεσσούς.

⁴⁹ Βλ. και Μισαηλίδου - Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 346.

⁵⁰ Η μονή επλήγη από σεισμό πιθανώς το 1582, βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, 39, σημ. 8.

⁵¹ Οι Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη («Παρατηρήσεις και συσχετισμοί», 345) τοποθετούν τις ενισχύσεις αυτές από τα τέλη του 14ου αιώνα και μετά (σεισμός 1389) ή στα μέσα του 16ου. Πιστεύουμε ότι ο τρόπος δόμησης των τεσσάρων παραστάδων τοποθετεί χρονικά την επέμβαση στις επισκευαστικές εργασίες του δεύτερου σεισμού.

À l'intérieur de la coupole et du tambour du naos, on a découvert une construction métallique digne d'intérêt, datant de l'époque des interventions postérieures au séisme de 1881 (Fig. 2).

A l'intérieur du narthex, sont apparues les trois rangées de briques de la maçonnerie mixte d'origine qui sont transversales et créent des chaînages entourant le bâtiment. Le mortier est blanchâtre et la surface des joints, réalisée en biais à la truelle, est lisse. Des joints de structure ont également été mis au jour à l'angle sud du mur est et dans les deux angles du mur ouest, révélant l'existence d'ouvertures en ces endroits (Fig. 3).

Le démontage de l'encadrement en pierres poreuses de la fenêtre située au sud-ouest du naos a fait apparaître l'appui ainsi que des fragments des piédroits, qui délimitaient l'embrasement d'origine de cette fenêtre. C'est la rangée inférieure de briques, trouvée intacte sur toute l'épaisseur du mur, qui formait l'appui d'origine de cette ouverture.

Sur le mur est de l'exonarthex (Fig. 4) correspondant à ceux du narthex intérieur et des jointoiements d'origine, ainsi que des enduits, identiques à ceux qui ont été sauvés sur les façades extérieures du monument. Le jointoiement entre les briques est lisse, au même niveau que celles-ci, et porte des lignes gravées qui délimitent les couches de briques (Fig. 5 et 6). Dans la région située entre les zones de briques, le même crépi est appliqué comme un enduit fin et lisse. La présence de lignes gravées verticales et horizontales donne l'image d'une maçonnerie en pierres taillées. Les joints des ouvertures sont apparus, comme prévu, sur les deux parties du mur occidental de l'exonarthex. Ces ouvertures étaient fermées par des transennes et des grilles.

Deux phases de construction se distinguent sur les arcs de front des absides latérales de l'exonarthex (Fig. 7) : un arc d'origine de construction mixte, datant de l'époque byzantine, et un arc doubleau, situé plus bas, constitué de pierres poreuses datant de l'époque post-byzantine. Les arcs mixtes d'origine reposaient probablement sur des colonnes de marbre, qui se trouvaient à la place des pilastres postérieurs. En ôtant les stalles des absides, on a découvert les restes du revêtement d'un mur en marbre haut d'environ 119 cm (Fig. 7). Des restes de revêtement en marbre sont apparus également sur le mur occidental du narthex extérieur. Des restes de fresques ont été découverts ainsi que la structure en briques des petites coupoles de l'exonarthex. Des restes des enduits et du jointoiement d'origine sont également apparus à l'intérieur du joint de construction, situé entre le narthex extérieur et l'annexe occidentale.

Les travaux sur le toit de l'annexe occidentale ont révélé les

parties supérieures des trois arcs qui couronnaient la façade ouest de l'exonarthex (Fig. 9).

En nous fondant sur ce que nous avons énoncé ci-dessus, nous allons tenter de préciser les phases principales de l'édification du monument :

1. A la phase initiale appartiennent le sanctuaire, le naos et le narthex intérieur. La maçonnerie mixte, composée de grandes zones en pierre et de rangées de briques transversales, les jointoiements lisses aux lignes gravées, qui délimitent les zones de briques et confèrent une précision géométrique à la construction, les enduits roses de faible épaisseur imitant la maçonnerie en pierres taillées, ainsi que la construction mixte des arcs aveugles faisant alterner la pierre poreuse et les briques sont des caractéristiques de l'architecture byzantine de Constantinople, qui a largement influencé l'architecture de Chios (Fig. 10.I).

2. Nous ignorons jusqu'à quelle date le mur ouest du narthex intérieur a constitué la limite occidentale de l'édifice religieux. Cependant, nous savons que l'ajout de l'exonarthex, en tant que porche à portique, a suivi de peu la phase initiale. A l'emplacement des absides, des arcs de construction mixte s'élevaient sur des colonnes de marbre; ils ont été remplacés par les pilastres des arcs de front des deux absides (Fig. 10.II).

3. Au cours de la troisième phase, l'exonarthex, au paravant porche à portique, se transforme en un espace quasi-fermé. Les absides sont ajoutées, le revêtement des murs et les encadrements en marbre sont posés et les ouvertures latérales du mur occidental sont fermées par des transennes. A cette phase appartient aussi vraisemblablement la construction de l'annexe occidentale qui se présente comme une galerie ouverte (Fig. 10.III).

4. A l'époque post-byzantine, suite à une catastrophe, des travaux de consolidation de grande envergure ont été effectués dans les absides de l'exonarthex : les quatre supports des arcs de front ont été renforcés à l'aide de volumineux pilastres, des arcs doubleaux en pierre poreuse ont été construits et des culs de four ont été reconstruits plus bas. C'est sans doute à cette époque qu'ont été reconstruits les angles nord-ouest et sud-ouest et que les ouvertures, situées à droite et à gauche de la porte centrale, ont été maçonnées (Fig. 10.IV).

5. Au milieu du XIXe siècle, Fotinos, le supérieur du monastère, intervient énergiquement et réalise d'importants travaux de consolidation. Il ouvre des fenêtres dans les absides et fait communiquer entre eux les deux narthex par des portes latérales et le narthex intérieur avec le naos (Fig. 10.V).

6. Les interventions postérieures aux tremblements de terre de la fin du XIXe siècle constituent la dernière phase de construction du monument, qui ne manque pas d'intérêt.